

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Over het verbleken van het algemeen belang en de opmars van het belang van allen

Mensenrechten hebben sinds de moderne tijd het individuele belang tegenover het collectieve belang geëmancipeerd. In de afgelopen decennia lijkt de balans echter radicaal om te slaan ten gunste van het individuele belang. Gemeenschapsbanden eroderen en werpen individuen op zichzelf terug, met als gevolg dat ze zich vooral bekommeren om het veiligstellen van het eigenbelang. De uitweg ligt in het versterken van de democratie door de idee van collectieve zelfbeschikking ernstig te nemen: de idee dat alle maatschappelijke fenomenen en ontwikkelingen teruggaan op en dus het resultaat zijn van politieke en dus collectieve beslissingen.

door *Antoon Braeckman*

De auteur is als hoogleraar verbonden aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de Katholieke Universiteit Leuven.

ALS EEN VAN DE EERSTE THEORETICI van de moderne democratie wist Rousseau reeds dat de algemene wil (*la volonté générale*) en de wil van allen (*la volonté de tous*) niet met elkaar verward mogen worden.¹ De algemene wil is namelijk als enige gericht op het algemeen belang, terwijl de wil van allen gewoon de optelsom is van alle individuele belangen afzonderlijk, die per definitie van het algemeen belang onderscheiden zijn. Daarom zag Rousseau ook geen andere oplossing voor het bestaan en het behoud van de politieke gemeenschap dan de wil van eenieder rigoureuus ondergeschikt te maken aan de algemene wil.

Daarmee geeft Rousseau een antwoord op een probleem waarmee elke

gemeenschap en dus ook onze huidige samenleving te kampen heeft: het bepalen van het juiste evenwicht tussen het belang van de gemeenschap en het eigenbelang van de leden van de gemeenschap. In de loop van de geschiedenis hebben samenlevingen voor het overgrote deel geopteerd voor Rousseaus oplossing, en hebben zij de belangen van de gemeenschap laten primeren op die van het individu. Sinds de moderne tijd is daarin geleidelijk aan verandering gekomen, en zorgden onder meer afkondigingen van liberale en sociale rechten voor een niet onaanzienlijke emancipatie van het individuele belang tegenover het collectieve belang – de regressies van de totalitaire wanen uit de vorige eeuw niet te na gesproken. De voorbije decennia lijkt die balans echter radicaal omgeslaan. Zeker in het Westen zien we dat het gewicht van het algemeen belang almaar kleiner wordt, terwijl voor het individuele belang een steeds prominenter plaats wordt ingeruimd. In deze bijdrage wil ik peilen naar mogelijke oorzaken van die ommekeer, en nagaan wat de gevolgen ervan zijn.

WELK BELANG?

Een eerste fundamentele reden waarom het algemene belang het vandaag moet afleggen tegen de vele individuele belangen houdt allicht verband met het feit dat de bepaling van het algemeen belang per definitie voorwerp is van controverse en dus veel minder eenduidig is dan het eigenbelang van de burgers. Het algemeen belang is immers het belang van de gemeenschap als gemeenschap. De moeilijkheid is echter dat die gemeenschap nooit zelf kan aangeven waarin haar belang bestaat, maar aangewezen is op particuliere stemmen die pretenderen te spreken namens de gemeenschap. Paradoxaal genoeg wordt het algemeen belang dus altijd verwoord of gerepresenteerd vanuit een particulier gezichtspunt. Daarom is de (steeds weer particuliere) bepaling van het algemeen belang ook altijd betwist: voorwerp van politieke en publieke controverse. Niemand wéét immers waarin het algemeen belang bestaat. Om die reden zijn ook technieken bedacht om die cognitieve onbepaaldheid en de daarmee verbonden inherente instabiliteit van het algemeen belang te stabiliseren. De meerderheidsregel is zo'n techniek. Hij legt minstens tijdelijk ondubbelzinnig vast waarin het algemeen belang bestaat, en maakt het meteen ook mogelijk dat er beslissingen worden genomen conform dat algemeen belang.

Een heel andere techniek om die cognitieve onbepaaldheid van het algemeen belang te ondervangen ligt op semantisch niveau en bestaat in de symbolisering van de gemeenschap. Door de gemeenschap te omschrijven als en te vereenzelvigen met bijvoorbeeld een bepaalde natie, een specifieke klasse of zelfs een particuliere zuil, wordt de voorstelling van die ge-

meenschap opgeladen met een reeks sterke symbolische inhouden, zoals taal, cultuur, specifieke waarden en normen, waardoor het eenvoudiger wordt om het belang van de betrokken gemeenschap eenduidiger te bepalen. Bovendien maakt die symbolische dimensie het voor het individu ook mogelijk om zich nadrukkelijk verbonden te voelen met de (inhouden van) de gemeenschap, zich erin opgenomen te weten en, zo mogelijk, bereid te zijn om voor die gemeenschap ook offers te brengen.

Vanuit historisch perspectief is het vooral die symbolisering van de gemeenschap die in hoge mate borg gestaan heeft en ook gezorgd heeft voor het soepel samengaan van algemeen en individueel belang in de moderne democratie. Zij bewerkstelligde tot voor kort wat Rousseau destijds verwachtte van de ‘burgerlijke religie’ (*la religion civile*): de symbolisch afgeleide attitude om in de regel het gemeenschapsbelang prioriteit te geven boven het strikte eigenbelang.

Maar dat was inderdaad het verleden. Vandaag stellen we over de hele lijn een verregaande erosie vast van de symbolische zeggingskracht van moderne gemeenschapsvormen zoals de natie, de klasse of de levensbe-

*De erosie van symbolische
gemeenschapsbanden leidt tot
het verbleken van het algemeen
belang en de steile opmars van
het belang van allen*

schouwelijke zuil, die tot voor kort individuen op een quasi substantiele wijze met elkaar verbonden. Het gevolg hiervan is dat het individu vandaag zowel sociaal als politiek verweesd achterblijft. Het ziet vaak nog amper tot welke gemeenschap het precies behoort, laat staan dat het zich nog aangesproken zou we-

ten door het ermee verbonden gemeenschapsbelang. De erosie van de symbolische gemeenschapsbanden leidt vandaag in die zin tot het verbleken van het algemeen belang en de steile opmars van het belang van allen.

WELKE GEMEENSCHAP?

Ongetwijfeld zijn er talloze ontwikkelingen die hebben bijgedragen tot de huidige gespannen verhouding tussen het belang van de gemeenschap en dat van het individu. Toch zijn er enkele die daarvoor rechtstreeks verantwoordelijk lijken.

Zo hebben de processen van globalisering en multiculturalisering onze samenleving de voorbije halve eeuw niet alleen grondig hertekend, maar tegelijk de contouren ervan doen vervagen. Uiteenlopende vormen van migratie hebben onze samenleving getransformeerd tot een multiculturele samenleving. In een dergelijke samenleving, die doortrokken is van ‘su-

perdiversiteit', is het niet langer evident wie wel en wie niet tot de gemeenschap behoort, wat haar grenzen zijn en dus ook haar identiteit.² In een dergelijk gemeenschap verliezen de traditionele gemeenschapsbanden aan reliëf en daarmee ook de klare kijk op het gedeeld belang. Onduidelijk wordt met name met wie je solidair moet zijn en waarom. Globaliseringsprocessen hebben een vergelijkbaar effect. Tal van sociale, economische en politieke ontwikkelingen blijken vandaag in hoge mate te ontsnappen aan de greep van de natiestaten. Daardoor boeten deze in aan gezag en zeggingskracht, wat het geloof en het vertrouwen in staat en politiek vanwege de burgers ondergraaft. Tegelijk maken diezelfde globaliseringsprocessen ons gewild of ongewild tot wereldburgers, waardoor het onduidelijk wordt waar onze sociale, economische of politieke loyaliteiten liggen. In zekere zin zijn wij door de globalisering gaan behoren tot meerdere gemeenschappen tegelijk, waardoor paradoxaal genoeg de banden met elk van die gemeenschappen lossen wordt. De globalisering drijft op die manier een wig tussen individu en gemeenschap, die het gemeenschapsbelang uit het blikveld doet verdwijnen.

Tezelfdertijd, en dat is een derde factor, hebben neoliberale bestuursvormen en -technieken de afgelopen decennia de private en de publieke sector zodanig herijkt dat de maatschappelijke aandacht voor het algemeen belang zo goed als helemaal is weggefallen/weggekijnd. Behalve de bekende neoliberale mantra van een doorgedreven deregulering en een minimale staat, is vooral het daaraan gekoppelde project van een veralgemeende markt daarvoor verantwoordelijk. Het neoliberalisme beoogt namelijk het hele maatschappelijke veld te reorganiseren naar het model van de markteconomie waarin rationeel calculerende economische actoren met elkaar in concurrentie treden. In die zienswijze is de nieuwe *homo economicus* de ondernemer en bestaat de rol van de staat in het creëren van marktconforme handelingscontexten en in het veralgemenen van de concurrentie. Het effect hiervan is dat individuen als 'ondernemers van zichzelf' in een niet-aflatende concurrentiële positie – *als partes extra partes* – tegenover elkaar geplaatst worden, en elke belangstelling voor een gedeeld maatschappelijk belang gaandeweg verdwijnt.

Ongeacht nog het relatieve gewicht van elk van de drie factoren is het duidelijk dat de effecten ervan in dezelfde richting wijzen en elkaar versterken. Individuen worden losgeweekt van hun banden met de gemeenschap en in hoge mate op zichzelf teruggeworpen, met als gevolg dat ze in de afweging tussen de bekommernis voor het algemeen belang en de zorg voor het veiligstellen van het eigenbelang, in de regel nog slechts inzetten op de tweede optie.

WELKE GEVOLGEN?

De gevolgen van deze diepgaande transformatie van de moderne samenleving zijn legio en manifesteren zich op diverse niveaus. Om te beginnen maken globalisering en superdiversiteit de spoeling van de sterk symbolisch bezette en quasi substantiële banden tussen individu en gemeenschap gevoelig dunner. De burger blijft weliswaar verbonden met de gemeenschap, maar die band loopt steeds vaker voornamelijk over (sociale) wetgeving en administratieve procedures. Door dit eroderen van de symbolische gemeenschap worden bovendien de voorwaarden voor sociale cohesie aangetast: het basisvertrouwen en de bereidheid tot elementaire solidariteit tussen de leden van de samenleving. Voeg daarbij nog het gezags- en legitimitetsverlies van een staat die niet langer bij machte is om de processen waaraan zijn burgers onderhevig zijn te controleren en te beheersen, en alle ingrediënten zijn aanwezig om de neoliberale focus op een algehele economisering van het maatschappelijke leven en de daarbij horende depolitisering van de sociale verhoudingen alle ruimte te geven. Inderdaad, individuen die op zichzelf en dus exclusief op de zorg voor het eigenbelang teruggeworpen worden, hebben nog zelden oog voor het geheel, laat staan dat ze bereid zijn energie te investeren in de actieve participatie aan het publieke debat of aan de politieke besluitvorming. De slotsom van dit alles lijkt dus een verregerende depolitisering van de samenleving te zijn.

Althans, dat is de ene zijde van de medaille. Want tegenover de verdamping van het quasi substantieel karakter van de eerdere banden met de gemeenschap, ontstaat her en der ook een zoektocht naar een nieuwe gemeenschappelijkheid die als buffer en stootkussen kan fungeren voor de samenlevingsverstorende effecten van globalisering, superdiversiteit en neoliberalisme. Nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid krijgen

Tegenover een verbrokkelde samenleving profileren fundamentalisme en populisme zich als de wegbereiders van de ware gemeenschap

gestalte en manifesteren zich in het ontstaan van onuitgegeven identitaire subculturen of alternatieve sociale bewegingen. Maar vaak wordt in die context ook teruggegrepen op de oude symbolische gemeenschappelijkheid van religieuze of nationale aard waarin men zich met gelijkgezinden terugtrekt.

De ene keer dient die terugtrekking inderdaad om beschutting te zoeken, de andere keer om vanuit een polemische egelstelling de confrontatie aan te gaan met de gevestigde orde. Religieuze en nationalistische fundamen-

talismen en populismen vinden hier hun oorsprong. Tegenover een verbrokkelde en steeds minder geïntegreerde samenleving profileren zij zich als de wegbereiders van (het herstel van) de ware gemeenschap, waarin het belang van de enkeling en het belang van het geheel niet langer een tegenstelling vormen, maar conflictloos in elkaar overgaan en elkaar versterken.

Maar of men nu geconfronteerd wordt met gedepoliteerde en sterk geïndividualiseerde individuen of met nieuwe vormen van (oude) gemeenschappelijkheid die zich centraal of in de periferie van de samenleving nestelen, per slot van rekening blijft het saldo steeds hetzelfde: de betrokkenen willen vandaag vooral hun particuliere belangen of de belangen van de particuliere groep waartoe ze behoren laten gelden, terwijl niemand nog bereid is om daarnaast ook nog het perspectief van het algemeen belang in rekening te brengen.³ Het spreekt voor zich dat een dergelijke configuratie voor een democratie funest en op termijn onhoudbaar is. Een gemeenschap die zichzelf niet langer meer kan of wil zien als gemeenschap, als een op en voor zichzelf betekenisvolle collectiviteit, verliest immers het vermogen en de capaciteit tot collectieve zelfbeschikking.⁴

WAT TE DOEN?

De hier gediagnosticeerde crisis van het algemeen belang blijkt op die manier vooral een crisis van de gemeenschap te zijn en in het verlengde daarvan ook een crisis van de democratie. Centraal hierin is ongetwijfeld de rol van de gemeenschap als een voor zichzelf betekenisvolle collectiviteit waar tussen de leden een spontaan vertrouwen heerst en een elementaire bereidheid tot solidariteit, op basis van een gedeelde erkenning van een legitiem gezag. Het is met name precies het deel uitmaken van een gemeenschap dat de blik op het algemeen belang openhoudt en de mogelijkheden voorwaarde vormt voor de democratie. In die zin behoorde het tot de wijsheid van de ouden om in te zetten op de collectiviteit en is het de waan van het neoliberalisme om juist het omgekeerde te doen.

De vraag is dus: hoe bouw je aan een nieuwe gemeenschap, ongeacht of het nu gaat om het herstel van een oude, dan wel om de uitbouw van een nieuwe gemeenschap? Sommigen, zoals Habermas, zijn van oordeel dat een constitutioneel patriottisme hiertoe volstaat.⁵ Nieuwe (politieke) gemeenschappen moeten gevormd kunnen worden op basis van de loyaliteit van de burgers aan de basiswetten van die gemeenschap. Daartegenover vermoed ik dat de symbolische humuslaag voor gemeenschappen een minimale dikte nodig heeft, en constituties zijn daarvoor in de regel te dun.

Maar wat dan wél te doen? Mijns inziens ligt er maar één weg open, en die bestaat erin de democratie te versterken, met name door de idee van

collectieve zelfbeschikking ernstig te nemen: de idee dat alle maatschappelijke fenomenen en ontwikkelingen op een of andere manier teruggaan op en dus het resultaat zijn van politieke en dus collectieve beslissingen. Daarom dienen dat soort beslissingen zo veel mogelijk gepolitiseerd te worden door ze te ontdoen van hun vermeend louter administratief of technisch karakter en door te laten zien welke politieke keuzes en dus ook: welke belangen erachter schuilgaan. Niets is namelijk zo funest voor de betrokkenheid van de burgers bij de politieke besluitvorming als collectieve beslissingen voor te stellen als eenvoudige maatregelen van 'goed bestuur' of als onvermijdelijke ingrepen opgelegd door marktmechanismen. In de huidige constellatie zou dit politiseren van beleidsbeslissingen, dit thematiseren en problematiseren in het publieke debat van de politieke keuzes die achter de beslissingsprocessen schuilgaan, bovendien zowel ruimte moeten krijgen op het supranationale niveau van de EU, als op het *grass-roots*-niveau van buurten en wijken. Alleen op die manier kunnen burgers immers op een democratische wijze betrokken worden bij de processen en ontwikkelingen van globalisering en multiculturalisering die hun leven-in-gemeenschap vandaag rechtstreeks bepalen en beïnvloeden. Het teruggeven aan de collectiviteit van die greep op de eigen bestaanscondities is immers niet alleen de rationale van elk democratisch bestuur, maar fundamenteeler nog van het gemeenschapsleven zelf.

Noten

- 1 Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social* (livre II, chap. 3). Parijs: Flammarion, 2001, p. 66: 'Il y a souvent bien de la différence entre la volonté de tous et la volonté générale; celle-ci ne regarde qu'à l'intérêt commun; l'autre regarde à l'intérêt privé, et n'est qu'une somme de volontés particulières [...].'
- 2 De term superdiversiteit is afkomstig van Steven Vertovec (cf. diens 'Superdiversity and its implications', in: *Ethnic and Racial Studies*, 30 (2007), nr. 6, pp. 1024-1054) en heeft betrekking op de recente toename van zeer heterogene types migranten, niet alleen op het vlak van nationaliteit, etniciteit, taal of religie, maar ook inzake achtergronden en motieven, de wijze waarop ze zich inschrijven in de arbeids- en huisvestingsmarkten, enzovoort.
- 3 Cf. Marcel Gauchet, *La religion dans la démocratie. Parcours de la laïcité*. Parijs: Gallimard, 1998, p. 115, *et passim*.
- 4 Voor een verwante analyse, zie Marcel Gauchet, *La démocratie contre elle-même*. Parijs: Gallimard, 2002.
- 5 Cf. Jürgen Habermas, *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992, p. 642.